

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRKİYE'DE GÖÇMENLERİN SOSYAL DISLANMASI: ISTANBUL HAZIR-GIYIM
SANAYİNDE ÇALISAN AZERBAYCANLI GÖÇMEN KADINLAR ÖRNEGI

AUTHORS: Saniye DEDEOGLU

PAGES: 27-48

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/35878>

TÜRKİYE'DE GÖÇMENLERİN SOSYAL DIŞLANMASI: İSTANBUL HAZIR-GİYİM SANAYİNDE ÇALIŞAN AZERBAIJANLI GÖÇMEN KADINLAR ÖRNEĞİ

Saniye Dedeoğlu

Muğla Üniversitesi

İ.İ.B.F.

Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler Bölümü

• • •

Özet

Azerbaycanlı aileler Türkiye'ye Nahçıvan ve Bakü'den daha iyi çalışma ve yaşam koşulları bulmak için gelmektedirler. İstanbul konfeksiyon sanayi bu aileler için iş imkanı yaratırken, Azeri kadın ve çocuk emeği konfeksiyon sanayinin küçük atölyeleri için ucuz işgücü sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de yaşayan göçmen kadınlar ve onların ailelerinin deneyimleri aracılığıyla, Azerbaycanlı kadınların sosyal dışlanmasının dinamiklerini incelemektir. Bu amaç için üç alan incelenmiştir. Bunlar, kadınların emek piyasasında konumları, göçü organize eden ve yöneten kurumsal yapılar ve göçmenlere ilişkin var olan normlar ve algılardır. Sonuç olarak, Türkiye'de göç rejiminin düzensiz göçmenleri 'suçlular' olarak sınıflayarak bu göçmenleri enformel ekonomi için ucuz işgücü haline getirdiği gösterilmektedir. İstanbul hazır-giyim sanayi küresel başarısını bu ucuz emek kaynağına ulaşarak devam ettirebilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Göç, sosyal dışlanma, Azerbeycan, kadın, Türkiye

*Social Exclusion of Foreign Immigrants in Turkey: The Case of
Azerbaijani Women Workers in the Istanbul Garment Industry*

Abstract

Azerbaijani families come to Istanbul from Nakhchivan and Baku to find better employment and living conditions. As informal sector jobs are mostly directed to women and children, Azerbaijani women become an important cheap labour source for Istanbul's garment industry. Analysing women's and their families' experience in Turkey, the research investigated the effects of three distinct factors on Azerbaijani women's exclusion. These factors are women's labour market activities, the structure of institutions organising and regulating migration and existing social norms and perceptions on migrant women. Therefore, the paper will pin down how the Turkish migration regime is designed to automatically exclude those irregular migrants as 'criminals' helps to generate a pool of cheap labour source for one of the globally successful industries in Turkey.

Keywords: Migration, social exclusion, Azerbaijan, women, Turkey.

Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği

Giriş

Türkiye’de son yıllarda meydana gelen sosyal değişimin en belirleyici göstergelerinden biri ülkeye yönelen yabancı işçi göçüdür. Bu göç dalgası içinde kadınların sayılarında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. İşgücü piyasasında yabancı kadın emeğine olan talebin kaynakları çeşitlidir. Son dönem yapılan çalışmalar yabancı göçmen kadınlara olan talebin daha çok ev içi bakım hizmetleri alanında ortaya çıktığına işaret etmekte, eski Sovyet Bloğundan gelen kadınların özellikle yatılı bakıcılar olarak orta-sınıf ailelerde çalıştığı gözlenmektedir. Bunun yanında diğer bazı sektörlerde de göçmen kadınların çalıştırıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada, hazır giyim atölyelerinde çalışan Azerbaycanlı göçmen kadınlar örneği ile göçmenlerin endüstriyel üretimin bir parçası olduklarını göstererek bu eklemlenmenin sosyal dışlanma açısından anlamı sorgulanacaktır.

Türkiye’ye yönelen yabancı göçü ile ilgili çalışmalar genellikle göçün niteliği ve hacmini anlayamaya çalışmış fakat göçmenlerin bu ülkede yaşadıkları deneyim ve bu toplumla olan ilişkileri üzerinde çok az durmuşlardır. Bu çalışmanın amacı Azerbaycanlı göçmen kadınlar örneğinden hareketle, yabancı göçmen kadınların Türkiye’de yaşadıkları sosyal dışlanmanın dinamiklerini incelemektir. Böylece, Türkiye’de yaşanan sosyal değişim göçmenlerin sosyal dışlanma deneyimleri üzerinden analiz edilecektir. Bu analiz 2007-2009 yılları arasında İstanbul’da 50 Azerbaycanlı kadın ve aileleri ile yapılan derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Görüşmeler sırasında göçmenlere göç nedenleri, göç hikâyeleri ve Türkiye’ye geldikten sonra yaşadıkları sorunlara ilişkin sorular yöneltilmiştir. Soruların odak noktası göçmenlerin işgücü piyasasında ve sosyal çevrelerinde yaşadıkları sorunlar ve karşılaştıkları temel problemlerdir. Ayrıca Türkiye’nin göç rejiminin ve var

olan kurumsal yapısının göçmenleri nasıl etkilediği üzerine sorular sorulmuştur. Göçmenlerle yapılan görüşmelere ek olarak işverenler, yerel kurumlar ve göçmen dernekleri ile görüşmeler yapılmıştır. Böylece sosyal dışlanmanın dışlayanlar ve dışlananlar açısından nasıl algılandığına ilişkin bulgular elde edilmiştir.

1. Göçmenlerin Sosyal Dışlanması

Sosyal dışlanma kavramının kökleri klasik sosyolojide bulunabilir fakat kavramın modern kullanımı sosyolojik olmaktan çok politiktir. 1970 ve 1980’de Fransa’da sosyal güvenlik sistemi dışında kalan bazı marjinal grupların durumunu tanımlamak, bu grup içinde yaygın hale gelen işsizlik ve yoksullukla birlikte grubun sosyal dışlanmasını ve kırılganlığını analiz etmek için kullanılmıştır (Lister, 2004:75). Avrupa Birliği sosyal dışlanmayı; bireylerin ya da grupların yaşadıkları toplumlara tam olarak ya da kısmi olarak entegrasyonunu engelleyen süreçler olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma karşın, De Haan and Maxwell (1998:2) ise sosyal dışlanmayı daha sınırlı bir tanımlama ile, sosyal ve politik aktivitelere katılmada başarısızlık olarak tanımlamaktadır. Levitas (1998) ise sosyal dışlanmayı, içerilmenin eylemsel olarak yapılandırılması olarak tanımlar. İngiltere’de Yeni İşçi Partisi hükümeti, sosyal dışlanmayla en etkin mücadele biçiminin ücretli çalışma yoluyla gerçekleşeceğini vurgulayarak bu yönde aktif istihdam politikaları geliştirmiştir, Levitas (1988) bunu Toplumsal İçerilmeci İdeoloji olarak tanımlamaktadır. Sen’in (2000) bu içerilmeye getirdiği yorum ise, güvencesiz, yarı-zamanlı, marjinal ve düşük ücretli işler aracılığıyla gerçekleştirilecek sosyal içerilmenin özgülleştirici bir sosyal içerilme olmadığı şeklindedir.

Sosyal dışlanma içinde ele alınan gruplar arasında göçmenler önemli bir yer tutmakta ve göçmenlerin göç ettikleri toplumlarda yaşadıkları dışlanma ve içerilme daha çok vatandaşlık konusu üzerinden yapılan tartışmalarla yürütülmektedir. Göçmenlerin yaşadıkları ülkelerdeki tarihsel deneyimlerden yola çıkarak bazı modeller geliştirilmiştir. Bu konuda Castles ve Miller (1998) göçmenlerin ve çocuklarının vatandaşlık edinmeleri ve ulusal devlete bağlanma biçimlerine bakarak dört farklı model geliştirmişlerdir. Birinci model imparatorluk modeli olarak adlandırılmıştır ve imparatorluğun etnik ve ırk olarak farklı tebaalarını bir araya getirmektedir. Örnek olarak ise Fransa ve İngiltere verilmektedir. İkinci modelde ise, entegrasyon belli bir etnik kimliğe bağlanmıştır. Bunun klasik örneği ise Almanya’dır. Doğu Avrupa’da yaşayan binlerce etnik Alman 1980 sonra, Almanya’ya yerleşmiş ve otomatik olarak vatandaşlık elde etmişlerdir. Cumhuriyetçi model ise, üçüncü göçmen entegrasyonu modelidir. Bu modelde ülkeye yeni gelenler, politik normları ve ulusal kültürü kabul ettikleri ölçüde kabul edilmektedirler. Aslında burada azınlıkların kendi kültürel ve politik hakları tanınmamaktadır. Bunun klasik

örneği ise Fransa'dır. Çok-kültürlülük esasına dayalı dördüncü model ise, göçmenlerin yaşadıkları ülkenin politik normlarına bağlı kaldıkları müddetçe, ulus devletin çoğunluk ve azınlıkların kendi kültürlerini koruyacağı fikirlerine dayanmaktadır (Kofman vd., 2000).

Göçmenlerin yaşadıkları toplumlara vatandaşlık temelinde entegrasyonunu ele alan bu modellerin zamanla yasadışı ve döngüsel göçmenlerin sayılarında artışla beraber bütün göçmenler için açıklayıcılık gücü zayıflamıştır. Çünkü yasadışı-belgesiz ya da düzensiz göçmen olarak adlandırılan ve yasadışı olarak bir ülkede bulunan göçmenlerin sayılarında son yıllarda ciddi artışlar ortaya çıkınca, bu eski entegrasyon modelleri göçmenlerin sosyal dışlanmalarının ancak belli bir kısmı için açıklayıcı olabilmektedir. Bu alandaki eksen değişikliği ise, vatandaşlık ve hak kavramları etrafından yapılan tartışmalarda ortaya çıkmaktadır. Vatandaşlık tartışmaları belli bir dönem ulus devlet kapsamında yapılırken, son zamanlarda bu tartışmalar daha çok uluslar ötesi ve çok katmanlı küresel yönetim yaklaşımları ile incelenmektedir. Bu tartışma içerisinde haklar konusunda önce çıkan konu ise, hakların farklı düzeyler olan yerel, ulusal, uluslar ötesi boyutta elde edilmesi ve bu seviyelerde garanti edilmesinin sağlanmasıdır. Özellikle Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesi'ndeki hakların bu anlamda bir açılım sağlayacağı ve Lister'in deyiimiyle daha kapsayıcı bir vatandaşlık modeli için iyi bir başlangıç olabileceği belirtilmektedir. Elbette bu kapsayıcı modelin göçmenlerin ekonomik, sosyal ve politik haklarını da garantiye alacağı ve bu hakların uluslararası bir rejim tarafından korunması gerektiği savunulmaktadır (Kofman vd. 2000).

Bu çerçevede, göçmenlerin sosyal dışlanma sorunları genel olarak sosyal ve politik haklar etrafında tartışılmıştır (Soysal, 1994). Ulus-ötesi vatandaşlık (Sassen, 1996: 89) olarak ele alınan bu yazının dikkat çektiği en önemli nokta, vatandaşlık haklarının devlet temelli bir yaklaşımdan, birey temelli bir yaklaşıma doğru kaydığıdır. Böylece, göçmenlerin ve üçüncü ülke vatandaşlarının katılımı ve hakları artık vatandaşlık değil birey kavramı etrafında ele alınmaktadır (Soysal, 1996). Sosyal'a göre insan haklarının ideolojik ve araçsal yapısı göçmenler için önemli hale gelmiş ve vatandaşların vatandaş olmayanlara göre en büyük farkı olarak oy kullanım hakkı olduğu tespiti yapılmıştır. Sassen (1996) ise göçmenlerin, bulundukları ülkelerde vatandaşlık tanımını çarpıttığını öne sürmektedir, özellikle sosyal güvenlik haklarının vatandaşlık değil yerleşiklik olgusundan hareketle tanımlanması örneğini vermektedir. Yine Birleşmiş Milletlerin *Göçmen İşçiler ve Ailelerinin Haklarının Korunması Uluslararası Sözleşmesi*'ni imzalayan ülkeler göçmenlerin belli bir süre o ülkede çalışmış ya da yaşamış olmak koşulu ile yasal ya da yasadışı olmalarına bakılmaksızın belli haklarını garanti altına aldığını kabul etmektedirler (Kofman vd., 2000). Fakat bu sözleşme gerçek

olmaktan çok sembolik bir anlam taşımaktadır. 2007 yılında bu sözleşmeyi aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 32 ülke imzalamıştır, fakat sözleşmeyi imzalayan ülkeler genel olarak göçmen veren ülkelerdir, batı Avrupa ülkelerinden sözleşmeyi imzalayan olmamıştır.

Düzensiz göçmenlerin yaşadıkları sosyal dışlanmanın temel özelliği bulundukları ülkelerin yasal mevzuatlarından dolayı yasa-dışı duruma düşmeleridir. Yasal durumları göçmenlerin riski yüksek koşullarda ve güvencesiz ortamlarda yaşamaları ve çalışmalarına neden olmaktadır. Yaşamlarını idame ettirmek için kendilerine sunulan en kötü koşullarda bile çalışmayı kabul etmekte, bu ise göçmenleri çalıştıkları işlerin fiziksel ve işverenlerinden gelecek her türlü riske açık hale getirmektedir. Bunlara ek olarak, düzensiz göçmenler birçok ülkede sağlık ve eğitim imkanlarından da dışlanmaktadır (PICUM, 2007). Yukarıda bahsedilen Uluslararası Sözleşmenin uygulamada sadece bazı ülkelerle sınırlı kalması hala dünya çapında düzensiz göçmenler için ulusal yasal mevzuatını geçerli kılmaktadır. Bu yasal düzen göçmenlerin ülke içindeki statüsünü belirlediğinden aynı zamanda göçmenlerin dışlanmasının en temel mekanizmasını yaratmaktadır.

Göçmenlerin yaşadıkları sosyal dışlanmanın dinamikleri yaşadıkları ülkenin göç rejimine direk olarak bağlıdır. Bu rejim göçmenlerin o ülkede yasal statüsünü belirlerken aynı zamanda onların sosyal dışlanmasının çerçevesini de oluşturmaktadır. Bu yazının amacı, İstanbul’da düzensiz göçmen olarak yaşayan Azerbaycanlı kadınların sosyal dışlanmasının dinamiklerini incelemektir. Bu amaca yönelmeden önce Türkiye’de göç rejimi ve ülkeye yönelen kadın göçünün özelliklerini incelenmeli ve bu sistemde göçmenlerin sosyal dışlanmasını hangi dinamiklerin etkilediği ortaya konmalıdır.

2. Türkiye’de Göç Rejimi ve Kadın Göçü

Erder (2007) Türkiye’nin göç politikasını ‘yabancısız kurgulanan’ ülke olarak tanımlamaktadır. Bu yasal düzende göçmen, Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup Türkiye’ye yerleşmeye gelen kişi olarak adlandırılmaktadır. 2000’li yıllara kadar göç rejimini tanımlayan temel öge olarak, ülkeye gelenlerin muhacir, gidenlerin ise gurbetçi olarak tanımlandığı bir göç politikasından bahsedilebilir. Küreselleşmenin etkisi Türkiye’nin göç haritasında da önemli değişimler yaratmış; hem ülkeye gelenler çeşitlenmiş, hem de ülke dışına gidenler çeşitlenmiştir. Çeşitliliğin yanı sıra Türkiye, 1990’ların ilk yarısından itibaren sadece etnik Türk’lerin göç ettikleri bir ülke olmanın ötesine geçmiş ve özellikle komşu ülkelerden ciddi oranlarda göç alan bir ülke olmuştur. İşte bu değişimler muhacir ve gurbetçi ikilemi üzerine kurulu göç politikasını günün ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaklaştırmış ve yeni yasal düzenlemeleri gerekli kılmıştır.

İçduygu (2010), Türkiye'nin yukarıda değinilen göç rejiminin ulus-devlet anlayışını korumak amacı ile kurgulandığını ifade etmekte ve son yıllardaki değişimleri bu anlayış ekseninde yapılan ufak müdahaleler olarak değerlendirmektedir. Hem AB'ye uyum süreci hem de Türkiye'ye yönelen göç ilişkini çeşitlilik 2000'li yıllarda yeni yasal düzenlemelerin gündeme gelmesini zorunlu kılmıştır. Bu yasal düzenlemeler arasında 1994 İltica Yönetmeliği, 2003 Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun, 2005 İltica ve Göç Alanındaki Türkiye Ulusal Eylem Planı ve 2006 İskan Kanunu, Türkiye'nin göç rejiminde temel olmasa bile belli dönüşümlerin işaretçisi durumundadır (İçduygu, 2010: 32). İçduygu (2010:33), ortaya çıkan bu yeni koşullara ayak uydurmaya çalışmakla beraber, Türklerin göçü ile sınırlı görülen göç anlayışında radikal bir değişiklik olmadığını ve ulus-devlet anlayışının korunmaya devam edildiğini belirtmektedir.

2006 tarihli yeni İskân Kanunu'nun AB'ye uyum sürecinde daha az kısıtlayıcı bir düzenleme olması beklenirken, İçduygu'ya göre ulus-devlet motivasyonu ile hazırlanmış ve eski Kanun'daki kısıtları günümüze taşıyan bir içeriğe sahiptir. Yeni düzenlemede de göçmenler, 'Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye'ye gelip bu Kanun gereği kabul olunanlardır' diye tanımlanmaktadır (İçduygu, 2010: 34). Ülkenin göçmenlere ve sığınmacılara kapalı bir ülke olduğu izlenimini güçlendiren bir diğer durum ise, 1994 tarihli İltica Yönetmeliğidir. 1994 tarihli İltica Yönetmeliği, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne coğrafi sınırlama yani sadece Avrupa'dan gelen sığınmacıları kabul koşulu ile taraf olan Türkiye'nin bu sınırlamayı kaldırmadan İran ve Irak'tan gelen sığınmacılara geçici sığınma hakkı vererek mülteci statüsü sağlayarak üçüncü ülkelere yerleşme hakkı vermiştir. 2005 Eylem Planı ise, 2012 yılında bu coğrafi sınır koşulunu kaldırma sözü vermektedir.

2003 Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun ise, ülkeye gelenlerin çalışma izinlerini düzenlemeyi amaç edinmektedir. Söz konusu Kanun, pratikte Türkiye'ye gelen kalifiye ve profesyonel işgücünün çalışma izinlerini düzenler niteliktedir. Kayıt dışı işlerde çalışan ve zaman zaman yerli nüfus tarafından yapılmayan işleri (ev içi bakım hizmetleri gibi) ucuz ücretler karşılığı yapan ve zaman zaman ise düşük ücretli emek yoğun sektörlerde (tarım, inşaat ve tekstil gibi) çalışan yabancıların çalışması genellikle enformel niteliklerinden dolayı bu yasanın düzenlemesi dışında kalmaktadır. Yasa yabancıların izinsiz çalışmasını yasaklayıcı bir nitelik taşımaktadır ve Türkiye işgücü piyasasını nitelsiz işgücüne kapamayı hedeflemektedir (Yıldız, 2007).

Göçün yasal düzenlemesine ilişkin mevzuat kaçak göçmenleri görünmez kılmakta, onların yasal durumlarını ya da haklarını düzenleyen herhangi bir ibare içermemektedir. Bu durumda, Türkiye'ye çalışmak için gelen binlerce göçmen yasadışı alanda kalmakta ve otoriteler tarafından görüldüklerinde sınır

dışı edilmektedirler. Göç rejimi tarihsel geleneği itibari ile emek göçüne ilişkin bir düzenleme ve uygulama içermediğinden ancak Türk soylu muhacirlerle sınırlı kalmakta ve aslında bu ülkeye emekleri ile katkı yapan geniş bir yabancı kitlesini görünmez kabul ederek, yasal düzenleme dışına itmektedir. Bu görünmezlik, aynı zamanda göçmenlerin ülkede yaşadıkları sorunlarla ilgilenilmesinin ve kaçak göçmenlere karşı daha insan temelli bir yaklaşımın geliştirilmesinin önünde ciddi engeller barındırmaktadır. Yasal düzenlemelerin dışında kalan göçmenler Türkiye’nin geniş kayıt dışı ekonomisi için ucuz ve güvencesiz insan yığınları yaratmaktadır. Bu göçmen kitlesi göç politikasının uygulayıcısı olan Emniyet Genel Müdürlüğü için bir suç vakası olarak karşımıza çıkmaktadır.

1990 yıllarla, Türkiye’nin küresel göç haritasındaki yerinde niteliksel değişimler ve dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişimlerin altını çizen olgu ise, Türkiye’nin göç veren bir ülke konumundan göç alan ve göçmen istihdam eden bir ülke konumuna gelmesidir. İkinci Dünya Savaşından sonra Almanya gibi ülkelere yoğunluklu olarak göçmen işçi gönderilirken, özellikle 1980’lerin sonlarında başlayan süreçte, Avrupa’ya gitmek isteyen göçmenler için transit ülkesi olmaya başlamış, 1990’lardan sonra Doğu Bloğu’nun çökmesi ile Türkiye’de çeşitli sektörlerde çalışan yabancı işçiye daha sık rastlanır hale gelmiştir. Bu, Türkiye’yi emek ihraç eden konumdan emek ithal eden bir ülke konumuna getirmiştir (İçduygu, 2004; Kaşka, 2005; Lordoğlu, 2005; Toksöz, 2006). Bazı çalışmalarda verilen tahminler tartışmalı olmakla beraber, Türkiye işgücü piyasasında bir milyonu aşkın yabancı olduğu iddia edilmektedir. Bu tahmin edilen rakam aktif nüfusumuzun yaklaşık %2’sinin yabancıardan oluştuğunu göstermektedir (Lordoğlu, 2005: 104).

Türkiye’ye yönelen düzensiz göçün en önemli özelliklerinden bazıları çalışmak amacıyla ülkeye girenlerin kalma sürelerindeki kısalık ve düzensizlik, çalışmanın genellikle kaçak olarak gerçekleşmesi, göçmenlerin genellikle Orta Doğu ve Asya ülkelerinden (Irak, İran, Pakistan, Afganistan) ve Eski Doğu Bloğu ülkelerinden gelmeleridir. Göçmenlerin Türkiye’ye giriş sırasında bürokratik engellerin azlığı, vize alımının kolaylığı, gevşek sınır kontrolü ve kaçak girişe uygunluk gibi etmenler göç akımlarını kolaylaştırırken bu eğilim, enformel emek piyasasının genişliği ve kayıtsız çalışmanın kolaylığı ile beslenmektedir (İçduygu, 2004: 25–36).

Türkiye’ye artan düzensiz göçle beraber, göçmenlerin işgücü piyasasında iki temel biçimde var olduklarını görüyoruz. Bazı göçmenler eviçi bakım hizmetleri ve turizm sektörü gibi yerel emek arzı kısıtlı olan işlerde çalışmaktadır. İkinci biçim ise, göçmen işçilerin yerli işçilerle ücret rekabetine girdiği işler üzerinden işgücü piyasasına eklemlenmeleridir. Örnek olarak ise tarım, inşaat ve tekstil sektöründe çalışan göçmenler gösterilebilir. Kadın göçmenler üzerine yapılan araştırmalar daha çok eviçi hizmetlerde çalışan

göçmenler üzerine yoğunlaşırken, tarım ve tekstil de çalışan göçmen kadınlar üzerine araştırmalar bulunmamaktadır. Bu araştırma ise tekstilde çalışan Azerbaycanlı göçmen kadınlara odaklanarak, yerel emekle rekabete giren bir sektörde göçmenlerin çalışma pratikleri ve sosyal dışlanma arasındaki ilişkiyi incelemektedir..

Kadınlar Türkiye'ye göç hareketlerinin önemli bir grubunu oluşturmaktadır. Kadınların Türkiye'ye göç akımının başlangıç noktası olarak bavul ticareti gösterilmektedir (Yükseker, 2003). Göç daha sonra çalışma amacına yönelik olarak yapılmaya başlamıştır (Kaşka, 2005). Kadın göçmenlerle ilgili sağlam veriler olmamakla birlikte, Türkiye'ye çalışmak için gelen kadınların çoğunluğu Eski Doğu Bloğu ülkelerindendir. Göçmen kadınlar genellikle seks işçiliği ile gündeme gelseler de, son yıllarda ki bulgulara göre, bu kadınlar ev içi hizmetler, eğlence ve turizm sektöründe yaygın olarak çalışmaktadırlar (Erder ve Kaşka, 2003; İçduygu, 2004; Kaşka, 2005). Kaşka'nın Moldovalı ev içi hizmetlerde çalışan göçmenlere ilişkin yaptığı çalışmada vurguladığı gibi, ev içi hizmetlerde çalışan yabancı kadınlara olan talep zaman içinde artmış ve bu işi organize eden, enformel de olsa, ve göçmen işçi sağlayan şirketler ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle kentli orta sınıf ailelerin bakım ve ev içi hizmetlerini sağlamak amacıyla, ülkeye belli bir süre çalışmak için gelen göçmen kadın emeğine olan talepleri zaman içinde Kaşka'nın ifadesiyle 'normalleşmeye' başlamıştır.

Göçmen kadınların eviçi hizmetlerde çalışmasına ilişkin çeşitli araştırmalar mevcutken, göçmen kadınların tarım ve endüstriyel üretimindeki rollerini inceleyen araştırmalar yoktur. Bu çalışma bu alandaki boşluğu doldurmayı ve Türkiye'deki göç çalışmalarına katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, çalışmamızın bundan sonraki bölümü İstanbul'da konfeksiyon sanayinde çalışan Azerbaycanlı göçmenler ve onların yaşadıkları sosyal dışlanmanın belirgin özelliklerinin tespit edilmesine ayrılmıştır. İlk olarak Azeri göçmenlerin göç deneyimleri incelenecek daha sonra ise sosyal dışlanma üzerine odaklanılacaktır.

3. Azerbaycanlı Göçmenler ve Göç Yolları

Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM) 2001 yılında yayınladığı, *Away from Azerbaijan, Destination Europe: Study of Migration Motives, Routes and Methods* başlıklı çalışmasında Azerbaycanlıların Türkiye'ye göçüne ilişkin olarak göçün genel eğilimleri ve göçmenlerin motivasyonları üzerine genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu yayına göre, Türkiye'ye Azerbaycanlı göçünü çekici hale getiren faktörler arasında Türkiye'ye kolay ulaşım ve kolay konaklama imkanlarından bahsedilmektedir. İki ülke arasındaki etnik, tarihi, kültürel ve sosyal bağlar Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yeniden canlanmıştır. Bağımsızlık sonrası Türkiye binlerce Azerbaycanlının

düzenli olarak ya turistik ya da çalışma amacıyla ziyaret ettiği ülkelerden biri haline gelmiştir. Türkiye’ye Azerbaycanlı göçünü kolaylaştıran bir diğer faktör ise, iki ülke arasında var olan vize anlaşması dolayısıyla Azerbaycanlıların ülkeye girmeden sınırda vize elde edebiliyor olmalarıdır. Türkiye’ye hava yoluyla kolay bir şekilde ulaşım sağlanıyor olması yanı sıra iki ülke arasında doğrudan otobüs seferleri de vardır. Nahçıvan bölgesinden, Bakü ve Ganja’dan Türkiye’ye doğrudan otobüs seferleri bulunmaktadır.

Türk ve Azeriler arasındaki kültür, dil ve geleneklerin benzerliği Azerilerin yeni duruma daha kolay uyum sağlamalarına yol açmaktadır. Hem Türkiye’deki genel nüfusun hem de otoritelerin Azerilere karşı toleranslı ve pozitif tutumu düzensiz göçle yeni bir ülkeye gelen diğer göçmenlerin karşılaştıkları sorunların büyük bir çoğunluğunun Azerilerce yaşanmamasına neden olmaktadır. Örneğin, vizelerinin tarihleri geçmiş olsa bile polis tarafından gözaltına alınmaktansa küçük bir rüşvet ile serbest bırakılmaktadırlar.

Azerbaycan’dan gelen göç, işçi göçünden transit göçe ya da evlenmek için göç şeklinde değişik biçimler almaktadır. Raporda erkeklerin küçük yerler işlettikleri, ticaret ya da turizm gibi faaliyetler yaptıkları belirtilirken, kadınların ise hizmet sektöründe çocuk bakıcılığı ya da zengin ailelerin evinde hasta bakıcısı olarak çalıştıkları belirtilmektedir. Ülkede bulunan iş bulma şirketleri daha çok kaçak göçmen getirme işine de karışmakta ve kayıt dışı işler için göçmen işçi sağlamaktadırlar. Bu şirketlerin en gözde elemanları ise Türkçe ve Rusça konuşabilen Azerbaycan vatandaşlarıdır. Gerçek rakamlar mevcut olmasa da, Azerbaycanlı kadınların en sık evlilik yaptıkları yabancılar Türklere ve bu evlilikler daha çok Türkiye’nin kırsal alanına gelin gelmek biçiminde yaşanmaktadır.

Azerbaycanlılar Türkiye’de oturma iznine sahip olan en büyük gruplardan biri olan Bulgar göçmenlerinden sonra ikinci sırada gelmektedirler. Ruslar ve Yunanlılar ise Azerbaycanlıları takip etmektedir. Türkiye’de geçici olarak yaşayan, ya da kısa bir süre için gelen Azerbaycan vatandaşlarının profillerini ve yaşadıkları yerleri tespit etmek oldukça zor görünmektedirler. Fakat bilinen bir başka gerçek ise bu kişilerin genellikle vize süreleri bittiği halde ülkede kalmaya devam etmekte hatta yasadışı ve kayıt dışı olarak kalmaya devam etmekte olduklarıdır. Azerbaycanlıların daha çok İstanbul, İzmir, Trabzon ve Azerbaycan sınırına yakın yerlerde kaldığı bilinmektedir. İstanbul kaçak göçmenler ve düzensiz göçmenler için göç akımının kolaylıkla düzenlenemediği büyük bir metropol şehirdir ve Azerbaycanlılar bu şehre daha çok çalışmak için gelmektedir. Türkiye’ye mevsimlik ya da geçici işlerde çalışmak için gelen Azerbaycanlıların çoğu Nahçıvan bölgesindendir ve ikinci büyük grup ise öğrenci ve profesyonellerin oluşturduğu eğitimli kişilerden oluşmaktadır.

IOM raporu Türkiye'ye yönelen Azerbaycanlı göçüne ilişkin bu resmi çizmektedir. Bu yazının dayandığı araştırma ise İstanbul'da yaşayan ve hazır-giyim sektöründe enformel işçi olarak çalışan Azerbaycanlı aileleri ve onların göç deneyimleri üzerinedir. Azeri kadınlar aileleri ile birlikte Azerbaycan'ın özerk Nahçıvan bölgesinden İstanbul'a gelmekte ve İstanbul'un kenar semtlerine yerleşmektedir. Türkiye'de göç araştırmalarının işaret ettiği aksine, kadınlar yalnız değil aileleri ile birlikte İstanbul'a gelmektedir. İşte bu nedenle Azeri göçü, yalnız kadınların değil, aile göçü olarak öne çıkmaktadır.

Bu aileler, Nahçıvan'da çalışma imkânı olmaması nedeniyle İstanbul'a geldiklerini belirtmektedir. Nahçıvan'ın kırsal alanında yaşayan göçmen aileler, ülkelerinde yaşanan ekonomik dönüşümle birlikte yaşamlarının köklü bir biçimde değiştiğini ve ekonomik sıkıntılarını aşmak için Türkiye'ye geldiklerini ifade etmektedirler. Meslek sahibi profesyoneller ve memur olarak çalışan eğitilmiş kişiler bile kazandıkları aylık ile geçimlerini sağlamanın imkânsız hale geldiğini, yükselen fiyatlar karşısında gelirlerinin sabit kaldığını dile getirmektedirler. Piyasada var olan malların aşırı yüksek fiyatla satılması ve gelir getirecek faaliyetlerin çoğunlukla şeker pancarı üretimiyle sınırlı olması, parasal gelirlerini hem sınırlamış hem de yılın belli zamanlarına hapsetmiştir. Nakit ihtiyacı ve aileye gelir sağlama zorunluluğu Nahçıvanlıları göç etmek zorunda bırakmıştır.

Azerilerin göç stratejileri daha öncede belirtildiği gibi aile olarak göç etmektir. Fakat genellikle ailenin erkek fertleri daha önce Türkiye'de bulunmuşlardır. Örneğin Kars ve Van'da inşaatlarda gündelikçi olarak çalışmış erkekler ya da Türkiye'ye daha önce göç etmiş akrabalar, köylüler mutlaka önceden mevcuttur. Zaten İstanbul'a ilk geldiğinde de önce bir akrabanın yanında kalınması ve daha sonra iş bulup, ev kurulacak birikim yapıldıktan sonra başka bir eve taşınması Azerilerin İstanbul'a yerleşme stratejisidir. İstanbul'a gitmeye karar verildikten sonra önce aile fertlerine tek tek pasaport çıkarılmakta ve Türkiye-Nahçıvan arasında günde birçok sefer yapan Iğdırli Turizm'in otobüsleri ile 24 saatlik bir seferden sonra İstanbul'a ulaşılmaktadır. Azerbaycan ile Türkiye arasında varolan anlaşmalar gereğince geçerli pasaportu olan her Azeri vatandaş ülkeye girişinde bir aylık turist vizesi alabilmektedir. İki ülke arasındaki yakın dostluk ilişkileri nedeniyle Azerbaycanlı vatandaşlar Türkiye'ye girerken ve vize alırken fazla bir sorunla karşılaşmamaktadırlar. Sadece zaman zaman yanlarında getirdikleri eşyalar çok sıkı denetime tabii tutulmaktadır.

Son yıllarda göçmen kadınlar yazınında yapılan yalnız göç eden kadınlar vurgusunun aksine, Azerbaycanlı kadınlar Türkiye'ye aileleri ile birlikte göç etmekte veya Türkiye'ye daha önce göç etmiş eşlerine ya da akrabalarına katılmaktadırlar. Yine aynı yazında yapılan ve eviçi hizmetlerde yoğunlaşan göçmen kadın vurgusunun aksine bu kadınlar İstanbul'da endüstriyel üretimin

bir parçası olmaktadır. Fakat bahsi geçen yazın ile bu çalışmada ele alınan Azeri kadınlar arasındaki ortak nokta, her iki durumda da göçle birlikte kadınların aileleri için temel gelir sağlayıcı birey haline gelmiş olmalarıdır. Burada incelediğimiz Azeri kadınların hayatlarında ilk defa kendi tarımsal toprakları dışında çalıştıkları göz önüne alınırsa, göçün bu kadınların ve ailelerinin hayatlarında yarattığı köklü dönüşümün boyutları daha iyi anlaşılmaktadır.

5. Azerbaycanlı Kadınların Sosyal Dışlanması

Bu yazı Azerbaycanlı göçmen kadınların ve ailelerin tecrübelerini üç farklı sosyal alanda incelemektedir. Bu alanlar işgücü piyasaları, kurumsal yapılarla göçmenlerin kurdukları ilişkiler ve sosyal çevreleri ile girdikleri ilişkilerdir. Alan araştırması bulgularından hareketle göçmenlerin gözünden sosyal dışlamanın nasıl yaşandığı yine göçmenlerin İstanbul’da yaşadıkları deneyimler ışığında incelenmektedir. Böylece, Türkiye’ye turist olarak gelen ve daha sonra enformel işlerde çalışan bir grup göçmenin bakış açısından Türkiye’de enformel endüstriyel üretim, göç rejimi ve kentsel yaşantıya ilişkin önemli ip uçları elde edilerek, sosyal değişimin yönü bu göçmenlerin açısından analiz edilebilecektir.

Emek Piyasasında Sosyal Dışlanma

Azerbaycanlı kadınların emek piyasalarındaki sosyal dışlanması, güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmalarından ve de bunun ötesinde ülkede izinsiz kalan kaçak göçmen olarak eğreti konumlarından kaynaklanmaktadır. Aynı işi yapan yerli çalışanların güvencesizliğinden daha farklı boyutta olan güvencesizliklerinden dolayı, işyerlerinde marjinalize edilmekte ve sıklıkla çalıştıkları işverenlerinin ve çalışma arkadaşlarının kötü muamele ve aşağılamasına maruz kalmaktadırlar. Yerlilerden daha az ücretle daha uzun saatler çalışma, zaman zaman çalıştıkları günlerin ücretlerinin ödenmemesi ve işyerinde bulunan en kötü işlerin üstlenilmesi gibi şartlar, Azerbaycanlı kadınların İstanbul hazır-giyim atölyelerinde yaşadıkları sosyal dışlanmayı göstermektedir.

İşgücü piyasalarında kadınların karşılaştıkları sorunların belirleyicisi olan etmen, yasadışı olarak kaçak çalışmalarıdır. Şehrin kenar semtleri olarak değerlendirilen semtlerinde hazır-giyim atölyeleri 1980’lerin ortalarından beri birçok kişi için iş imkânı sağlamaktadır. Fakat bu işler genelde düşük ücret ödeyen, kayıt dışı ve herhangi bir sosyal güvelik sağlamaktan yoksun işlerdir. İstanbul’da yaşayan Azerbaycanlı kadınlar son birkaç yıldır bu atölyelerin vazgeçilmez işçileri olmuşlardır. Görüşmelerin yoğunluklu olarak yapıldığı iki semtte (Gaziosmanpaşa ve Halkalı) hemen hemen her atölyede ortalama 4 veya 5 Azerbaycanlı bulunmaktadır ve hatta bu rakam bazı atölyelerde daha fazla

bile olabilmektedir. Azerbaycanlıların hazır-giyim atölyelerinde çalışması bir felaket haberi ile doğrulanmaktadır. 2007 kışında İstanbul’da yaşanan sel baskını haberlerinde, duvarı çöken bir atölyede Azerbaycan vatandaşı bir işçinin duvar altında kalıp canını kaybettiği bildirilmiştir. Bu atölyelerde kayıt dışı çalışma yaygın bir pratik olsa bile Azerbaycanlılar için durum biraz daha farklıdır. Çalışma ve oturma izni olmayan bu kişiler, birçok haksız uygulama ile karşılaşmakta ve karşılaştıkları olumsuz durumlar karşısında kendilerini koruyamama gibi bir kırılganlık içine bulunmaktadır. Bir göçmen kadın durumunu haklı olarak şöyle dile getirmektedir; ‘Bizim durumumuzda, haksızlığa karşı kendini nasıl savunursun?’.

Kadınlar atölyelere çalışabilecek yaşta çocuklarını da götürerek, onlarla birlikte aynı atölyede çalışmaktadırlar. On yaş ve üzeri çocuklar haftalık 75 TL¹ veya daha az parayla bu atölyelerin işçileri olmaktadır. Aslında çocuklarıyla aynı yerde çalışmak kadınlar için çelişkili bir durum yaratmaktadır. Hem çocuk denecek yaşta evlatlarını çalıştırmak zorunda kaldıkları için üzüntü duyarken, hem de çocuklarının bütün gün gözlerinin önünde olmasından memnun görünmektedirler. Bu şekilde çalışma biçimi çocukların evde tek başına ve gözetimsiz kalmalarını engellenmiş olmaktadır. Ancak atölye sahibi ya da ustabaşların çocuklara kötü davranmaları durumunda annelerin sessiz kalmak zorunda olmaları, bu konudaki en kötü deneyim olarak aktarılmaktadır. Ustasından kötü muamele gören oğlu için hiçbir şey yapamayan, hiç bir şey söyleyemeyen bir kadın ‘öz çocuğuma sahip çıkamadım’ diye yakınmıştır. Haklarını savunamayan kadınlar herhangi bir kavganın içine çekilmekten ve olaylara polisin karışmasından çok korkmaktadırlar. Çünkü bu durumlarda sınır dışı edilme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

Konfeksiyon atölyelerinde çalışan Azerbaycanlılar için en ayırt edici ayrımcılık ücret farkları olarak karşımıza çıkmaktadır. Verilen örnekler, anlatılan deneyimler göstermektedir ki, Azerbaycanlı emeği atölyelerde düşük ücretlerle çalışmakta, böylece o sektörde varolan ücretleri aşağı doğru çekilmektedir. Tecrübe düzeylerine ve yaptıkları işlere göre değişim göstermesine rağmen en fazla ücret alan Azerbaycanlı ayda 500 TL’ye yakın bir gelir elde etmektedir. Ortacı ve temizlikçi olarak çalışan kadınlar hafta 100 TL almaktadırlar. Türk vatandaşı tecrübeli bir makineci ayda 1.000 TL kazanırken Azerbaycanlı bir makineci en fazla 650 TL kazanmaktadır. Bir kadın şöyle söylemektedir, ‘Bana diyor sana 100 lira veririm. Sonra aynı işi yapmaya bir Türk geliyor, hop 150 lira alıyor’. Ücret konusunda yaşanan bu temel ayrımcılık bütün Azerilerin şikâyet ettiği bir durumdur. Fakat ‘bu konuda

¹Aynı işleri yapan Türk vatandaşları ise haftalık 150 TL almaktadır fakat bu rakam çocuklar söz konusu olduğunda daha da düşmektedir.

yapabileceğimiz bir şey yok, bu ücretlerle çalışıp geçinmeye çalışıyoruz' diye belirtmektedirler. Bir Azeri erkek görüşmeci yaşadığı deneyimi şöyle aktarıyor:

Yenibosna'da su tankeri vardı. Şoför arıyorlarmış. Dedim iş arıyorum. Dediler mesleğin, şoförüm. Tamam dedi bu arabanın şoförü sensin. Bir gün çalıştım iki gün çalıştım. Üçüncü baktım. Her yerde durdururlar. Petrolü durdurur. Lastikçisi durdurur. Herkese borcu var dediler. Dediler oğlum neden 500 milyona çalışıyorsun. Hakkın 1,5 milyar.

Diğer çalışanlarla arasında ücret farkı olup olmadığı sorusuna bir Azeri kadın şöyle cevap veriyor.

Biraz oluyor. Dedim abi biz ondan daha iyi iş yapıyoruz. Sen bize ondan fazla para veresin. Dedi (O benim akrabam. Gariban.). Dedim benim kocam da hasta. Dedim bizim de paramızı aynı ver. Tamam söyledi. Yenge para için canını sıkma dedi.

İşgücü piyasasında karşılaşılan bir diğer sosyal dışlanma ögesi olarak kategorize edilebilecek durum ise ücretlerin zamanında verilmemesi ve bazı durumlarda göçmenlerin paralarını hiç alamamalarıdır. Konfeksiyon atölyelerinde sık sık yaşanan bu durum, erkek göçmenlerin yaptıkları diğer işlerde de yaşanmaktadır. Göçmenler hemen hemen her görüşmede şu işyerinde şu kadar param kaldı diye şikâyet etmişlerdir. Bazı göçmenler neredeyse 1.000 TL'ye yakın alacağı olduğu halde, hiç para almadan o işyerlerinden ayrılmışlardır. Bir kadın kızının parasını vermeyen bir işverenden şöyle bahsediyor:

İki yıl çalıştı adam parasını vermedi. Adam kaçtı gitti taşınmış... Kaçtı Sultançiftliği'ne, öyle kaçtı gitti. Öyle vermiyorlar, çok insanın parasını vermiyorlar.

İşgücü piyasasında göçmenleri dışlayan bir diğer durum ise, polise şikâyet konusudur. Bu işyerinde kaçak göçmen çalıştırılıyor diye polise yapılan ihbarlar ya da polisin bazen işyerlerine baskın düzenlemesi ile ortaya çıkan durumlarda, göçmenler ya sınır dışı edilmekte ya da biraz rüşvetle durumdan kurtulmayı başarmaktadırlar. Polise yapılan şikâyetlerin genelde açık göz patronlar tarafından yapılmakta olduğu söylenmektedir. Eğer işveren işyerinde çalışan üç beş Azerbaycanlının ücretini ödemedi onlardan kurtulmak istiyorsa, polisi arayıp bu kişileri şikâyet ediyor ve göçmenler ya işyerinden apar topar kaçıyorlar ya da yakalanıp sınır dışı ediliyorlar. İşverenler izinsiz yabancı işçi çalıştırma cezasından genelde rüşvet yoluyla kurtulmaktadırlar. Azerbaycanlıları polise şikâyet eden bir diğer kitle ise, aynı işe daha yüksek ücretle talip olup alınmayan kişilerdir. Bir görüşmeci, 'biz daha düşük ücretle çalışırız diye, bizi polise bildirirler. Biz oradan kaçmak zorunda kalırız' diye durumu özetlemektedir.

İşverenlerin Azerilere karşı tutumlarını bir görüşmecinin deneyimiyle özetlemeye çalışalım. Usta işçi olarak çalışan bir göçmen aylık olarak 480 TL

kazanıyor ve maaşında biraz artış olması için işvereniyle zaman zaman pazarlık yapıyor. Oysa benzer işlerde çalışan yerli işçiler bu göçmen işçiden daha fazla kazanıyor. Bu işçiye göre, işveren yetişmesi gereken iş olduğunda işçinin zam talebini kabul edip, aman iyi çalış bu işler bitsin senin zammını vereceğim diyormuş. Fakat işler yetişip bittiğinde ise, para yok, ister kalırsın ister gidersin, yol burada diyormuş. Elbette bu tür durumlar işin enformel niteliğinden ötürü her işçinin karşılaşılabileceği bir olay gibi görülebilir fakat göçmenler için bu durum onların gerçekten muhtaç ve çaresiz olmalarından kaynaklanmaktadır.

Azerbaycanlı erkekler kadınların aksine kısa süreli işlerde çalışmaktadırlar. İnşaat işçiliği bunlardan biridir. Erkeklerin işleri bu derece düzensiz olunca, bazı ailelerde erkekler işsiz olarak evde kalmaktadırlar. Erkekler işsizken kadınlar ve çocuklar ailelerin geçimi sağlayan bireyler haline gelmektedir. Bu aileler için erkeklerin evde oturması kadınların ise çalışıyor olması çok radikal bir değişikliktir, çünkü görüşme yaptığımız kadınların çoğu İstanbul'a gelmeden önce ev dışında bir iş yapmamış, kocalarının gelirleri ile geçinmişlerdir. Bu radikal değişim, evdeki toplumsal cinsiyet rollerini görünürde pek etkilememiş olsa bile, uzun vadede kadınların ev içinde güç kazanmalarına yol açmaktadır. Ancak, bir çok kadın erkeklerin evde oturuyor, kendilerinin para kazanıyor olmasının aile içinde bir değişim yaratmadığını belirtmektedir.

Köydeki gibi aynı. Kocamla ben para için evlenmemişem. (Kocam çalışmıyor, Marlboro içiyor.) Bizde öyle şey yok. Biz kendimizde öyle şey görmedik. (Ben kendim çalışırım. Altın alırım.) Bizde öyle değişik şey yok. Köyde nasıl, aynı burada da öyle. Para gelir. Baba gelmeden çocuğa para vermem. Söylemesem de o bana kızmaz. Ama yapmam. Benim çalışmam onun zoruna gidir.

Göçmen kadınların aileleri adına üstlendikleri bu yeni rol sayesinde göç kadınlara hem aile içinde hem de kadınların kendilerini algılayışına yeni bir perspektif getirmiştir. Aile içinde gelir kazanan kişi konumuna gelmiş olsalar bile işgücü piyasasındaki olumsuz koşullarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kadınlar yeni durumlarını hep çok yorucu olarak dillendirmişlerdir. Kent hayatının zorlukları, geçim kaygısı ve göçmenlik statüsü onlar için derin kaygı ve endişe nedeni olmuştur. Bir kadın 'en nefret ettiğim şey, yeni iş bulmak' diyor. Yeni bir iş aramanın yarattığı gerilim ve güvensizlik hissi, kadınların ve ailelerinin üzerinde korkunç bir baskı yaratmaktadır.

İşgücü piyasasında Azerbaycanlı kadınların sosyal dışlanmasını belirleyen ve birbirini besleyen iki etmen vardır. Bunlar yasadışı göçmenlik statüsü nedeniyle yapılan enformel çalışmadır. Herhangi bir güvenceden yoksun ve düşük ücret ödenen bu işlere Azeri göçmenler ucuz emek arzı yaratmaktadırlar. Kaçak göçmenlik statüsü nedeniyle, göçmenler Türk

vatandaşlarından daha düşük ücretlerle ve daha ağır işlerde çalışmayı kabul etmektedirler. Hiç bir yasal güvenceleri olmadığından bazen çalıştıkları halde ücretlerini alamamakta bazen ise polise teslim edilme korkusu ile işverenleri tarafından kapı dışarı edilmektedirler. Bazı durumlarda ise sözel ve fiziksel şiddete bile maruz kalmaktadırlar.

Kadınlık durumları ise Azeri işçileri daha kırılgan hale getirmektedir, özellikle erkek olan işverenlerine karşı ağırbaşlı davranmak ve kendilerine verilen her işi yapmak zorundadırlar. ‘Namuslu’ Azeri kadınların ağırbaşlı ve suskun bir şekilde kendilerine verilen işleri hiçbir itiraz olmadan yerine getirmesi beklenmektedir. Kadınlar, çevrelerinin dikkatini çekmemeye çalışarak bir yandan ev içinde var olan ataerkil ilişkileri devam ettirmek bir yandan da ailelerinin yeni bir ülkede ayakta kalmalarını sağlamaya çalışmaktadırlar. Boyunduruk altına alması kolay bu işgücü ise İstanbul’un hazır-giyim sektörü için biçilmiş kaftan bir işçi profili yarattığından, hemen hemen her işyerinde Azeri kadınları işçi olarak çalışır bulmak mümkün hale gelmiştir.

Kurumsal Yapılar ve Sosyal Dışlanma

Kurumsal dışlanma ise daha çok göçmenlerin eğitim ve sağlık kurumları ve kendi Büyükelçilikleri ile kurdukları ilişkilerde kendini göstermektedir. Öncelikle, Azeri göçmenler yasadışı olarak ülkede kaldıkları için eğitim ve sağlık hizmetlerinden tamamen dışlanmakta ve yine bu statülerinden dolayı kendi kurumsal yapılarıyla da iletişim kuramamaktadırlar. Eğitim ve sağlık hizmetlerinden faydalanma hakkının olmaması çocukları şiddetli bir şekilde etkilemektedir ve okul yaşında Türkiye’ye gelen ve okula gidemeyen binlerce Azerbaycanlı çocuk vardır. Eğitimsiz ve sağlık sorunları olduğunda tam olarak tedavi göremeyen bir nesil yetişmektedir. Bu çocuklar 12-13 yaşına geldiklerinde anneleri ile birlikte atölyelerde üretiminin bir parçası haline gelmekte ve bazı çocuklar ne yazık ki okuma-yazma dahi bilmemektedir. Yine sağlık hakkından yoksun olmak, grubun farklı bireyleri için farklı sorunlar yaratmaktadır. Kadınların, bebeklerin, yaşlıların ve erkeklerin değişik ihtiyaçlarına cevap verilememektedir. Sınır dışı edilme korkusu ve ülkede bulunma koşulları nedeniyle kurumsal korunma hakları olmadığından herhangi bir durumda polis korumasına ihtiyaç duyduklarında -hırsızlık, kavga ve ücretlerine el konması hallerinde- dahi polisi arayamamaktadırlar.

Göçmenlerin hayatını en yakından etkileyen alan eğitim gibi görünmektedir. Aile göçü şeklinde gerçekleşen göç, çocukların da göçe katılması sonucunu doğurmaktadır fakat bu durum ise okul çağındaki çocukların okuldan alınması ve okula devam edememesi ile sonuçlanmaktadır.

Bir göçmen anne ‘oğlum kaç yaşına geldi, daha adını yazamıyor’ diye üzüntüsünü dile getirmektedir.

Okula gidecekti, Azerbaycan’da gidecekti. Kız da söyleyecek, o da söyleyecek. Anne bana niye yaptın sen? Çalıştırdın bizi diyecek.

Çocuklar okula gitmiyor. Nasıl gitsin oturma iznimiz yok ki gidek. Oturma izni verseler belki götürürler.

Okullar açılır. Herkes okuldan gelir benim çocuklar işten gelir. Ben de isterdim çocuklar okula gitsin. Anne babaya daha iyi davranır. Öğretmen yanına giderdi. Daha güzel şeyler öğrenirdi. Konfeksiyonda ne iş görür onu öğrenir. Biraz paramız olsa. Devletimiz doğru düzgün olsa. Orada bir kişi çalışsa bize yeter.

Çocuklarını okula göndermek isteyen anne-babalar İstanbul okullarında çocuklarına nasıl yer bulacaklarını bilemediklerinden, çocuklar hiçbir eğitime tabii tutulmadan evde kalmakta ve belli bir yaşa geldiklerinde ise kendileriyle birlikte işe gitmektedirler. İstanbul’da Azerbaycanlılar Dayanışma Derneği başkanının aktardığına göre, daha önce Azerbaycanlı çocukların İstanbul okullarında misafir öğrenci olarak eğitim almaları mümkünken, bu uygulama daha sonra kaldırılmıştır. Araştırmanın yapıldığı günlerde de çocukların bu şekilde okula devam etmeleri mümkün değildi. Anneler çocuklarının okula devam edememelerinden derin üzüntü duymaktadırlar. Bir kadın görüşmecimiz çocuklarını okula göndermek için her yolu denemiş, bizzat gidip semtlerindeki okulun okul müdürü ile görüşmüş fakat bu ısrarlara rağmen çocuklarını okula göndermeyi başaramamıştır.

Göç nedeniyle eğitim haklarının ellerinden alınması, çocuk Azerbaycanlıların gelecekte yaşayacakları sosyal dışlanma ve yoksulluğun en belirgin göstergelerinden biridir. Göçmen ailelerin çocukları olarak, Türkiye’de çocukluklarını yaşayanların oluşturduğu bu nesil, anne babalarından daha az eğitim almış olarak hayatlarına başlayacaklar. Çünkü Azerbaycanlı göçmenlerin büyük çoğunluğu zorunlu eğitimi tamamlamış ve bazıları ise üniversite mezunudur. Fakat bu çocuklar temel zorunlu eğitimden bile yoksun büyüyecekler².

²Alan çalışması sırasında yaşanan en dramatik olaylardan biri Meryem adında bir kadının evine görüşmek için gittiğinde gerçekleşti. Meryem 5 çocuğu, kaynanası ve görümcesi ile bir gecekonduda yaşamaktaydı. Kocasını ise bazen İstanbul’da kalmakta zaman zaman Nahçıvan’a gidip gelmekteydi. Meryem’in kendinden başka, kızları da aynı atölyede çalışmaktaydı. Meryem’in bir kızı 17-18 yaşındaydı ve atölyede çalışması normal görünüyordu. Evde elinde bebekle dolanan 9-10 yaşlarında erkek kardeşi ile oynayan çok küçük bir kız çocuğu daha vardı. Ben, siz işe gittiğimizde çocuklar yaşlı babaanne ile mi kalıyor diye sorduğumda, Meryem bu kız bizimle işe

Sağlık alanında sosyal dışlanma ise göçmenlerin genel sağlık sigortasından ve hizmetlerinden mahrum olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle herhangi bir sağlık sorunu karşısında özel sağlık hizmetlerini satın almak durumunda kalmaktadırlar. Fakat bu hizmetlerin pahalı oluşu ve göçmenlerin zaten az bir ücret karşılığında çalışıyor olması, olağanüstü bir sağlık sorunu karşısında göçmenleri çok zor durumda bırakmaktadır. Görüşmemiz sırasında dört aylık hamile olan bir kadın, hamileliği süresince daha hiç doktora gidememiş ve durumu şöyle anlatmıştır:

Kan testi yaptırıcam o kadar para lazımdır. Çok pahalıdır. Bir de Pendik’de hekim var önceden buradaydı. Şimdi uzak olsa da oraya gidirim. O her zaman Azerilere iyilik edir, bazen para almiyir. Şafak Hastanesi’dir, büyük, özel... Çok iyi insandır. Önceden bura çalışırdı da...

Küçük çocuğu olan başka bir kadın da yaşadığı zorlukları şöyle dile getirmektedir:

Param yok. Benim sorunum bu. 400 milyon büyük para. Doktora gidicem. Kapıda geçersen para. Bilmem iyi bakar. Burada doktoru görmeden para... O kadar para... Bu çişini kaçırır doktora götüreceğim, yok. Bunu iki defa Kızılay’a götürdüm, 50 milyon para. Orada tahlil yapılırlar, iğne yapılırlar, hepsi para.

Ufak bir tedavi için ödenen miktarların göçmenlerin bir ayda kazandıkları gelirleri çok çok aştığını tahmin etmek zor değil. Bu nedenle bir sağlık sorunu ciddi boyutlara ulaşmadıkça herhangi bir müdahale yapılmamaktadır. Görüşmeler sırasında, Sofia adında üç aylık bir bebek doğduğundan bu yana hiç bir sağlık kontrolünden geçmemiş ve rutin aşıları dahi yapılmamış durumdaydı. Türkiye gibi yabancı işçi göçünün yeni olduğu bir ülkede göçmenlerin sağlık sisteminden faydalanmasının yollarını bulmak ve bu alanda sosyal politika geliştirmek iyi niyetli bir beklentiden öteye geçmeyecektir. Fakat en azından acil durumlarda bu kişilerin sağlık sisteminden faydalanmalarını sağlayacak mekanizmaların oluşturulmasını gündeme almak gerekmektedir.

Azerbaycanlı göçmenlerin kendi ülkelerinin konsolosluğu ve büyükelçiliği ile hiçbir ilişkisi olmadığı görülmüştür. Hatta bazı göçmenler konsolosluğun nerede olduğunu bilmedikleri gibi, orada ne işleri olabileceğini bile bilmemektedirler. Azerbaycanlılar Dayanışma Derneği başkanı göçmenlerin vizeleri bittiği halde kalmaya devam ettiklerinden, kaçak hale

geliyor deyince bu kadar küçük bir çocuğun çalışabileceği fikrine belli bir müddet inanamadım.

geldiklerinden, kendilerini suçlu hissettiklerini ve bu nedenle konsoloslukla veya kendileriyle bir iletişime geçmediklerini belirtmiştir.

Kurumsal yapılara giriş ve kurumların sağladığı hizmetlerden faydalanma kriterlerine baktığımızda, göçmenlerin tam bir sosyal dışlanma içinde olduğunu ve kurumsal yapıların göçmenlere hizmet verecek nitelikte düzenlenmediği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin kullanımında yaşanan sıkıntılar ve bu sıkıntıların yarattığı sonuçlar hem eğitimsiz hem de sağlıksız nesillerin yetiştigiine işaret etmektedir.

Sosyal Çevre ve Sosyal Dışlanma

Sosyal dışlanmanın ele alınacağı üçüncü alan ise Azeri göçmenlerin yerel topluluk tarafından nasıl algılandıkları ve Azeri göçmenlerin yerel halkla olan ilişkilerdir. Azerbaycanlı göçmenler etraflarında nasıl algılandıkları sorulunca, Türklerin daha önceleri onları pek bilmediklerini belirtmişlerdir. Önceden ‘Marstan bir insan geldi ya, öyle bilirlerdi. Bizi Müslüman zannetmirlerdi’ fakat etrafta Azerbaycanlılar çoğaldıkça onları tanımaya ve alışmaya başladıklarını anlattılar. Kendilerini çevreleyen sosyal ortamda yabancı olarak görülmeseler de, ‘Azeri’ olarak algılanmakta ve sosyal olarak dışlanmaktadırlar. Azeriler ‘yabancı’ değildir ama yaşadıkları çevrede ‘öteki’ olarak algılanmaktadırlar, bu durum farklı ve alışılmadık olana işaret etmektedir. Farklı ve alışılmadık olmak bu göçmenlerin Sivas, Erzurum, Bulgaristan, veya Türkiye’nin başka bir ilinden gelmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal statüde bu şekilde algılanmalarına rağmen aynı dili ve dini paylaşmanın verdiği bir içerilmişlik yaşamakta ve işte bu faktörlerden ötürü tam bir ‘yabancı’ yani ‘ecnebi’ olarak algılanmamaktadırlar.

Azerbaycanlı göçmenlerin İstanbul’a geldiklerinde Türklerle ilk ilişkiye geçtikleri alanlardan biri kiralık ev bulma sürecinde yaşanmaktadır. Azerilerin İstanbul’daki hayatlarının nasıl geçtiğini bir göçmen kadının şu sözleri çok güzel özetlemektedir ‘Televizyonda durmadan Bodrum Bodrum diyorlar. Ben Türkiye’ye geldim bu yana bodrumdan çıkmadım! Yaşıyorum bodrumda, çalışıyorum bodrumda’. İstanbul’da evlerin bodrum katları, kalabalık oldukları için Azerilere kiraya veriliyor ve hazır-giyim atölyeleri de genelde evlerin bodrum katlarında. İşte İstanbul’un bodrumlarında yaşanan hayatlar bunlar.

Azerbaycanlı göçmenler ev kiralama sürecinde ciddi sıkıntılar ile karşılaşmaktadırlar. Ev sahiplerinin kendilerine ‘Biz Azeri’ye ev vermiyoruz’ diye cevap verdiklerini, kalabalık oldukları için birçok yerden olumsuz yanıt aldıklarını belirtmektedirler. Kalabalık bir kaç ailenin bir arada yaşaması ev sahipleri için caydırıcı bir etken oluştursa da, yaşadıkları bölgelerde Azeriler nedeniyle ev kiralari artış göstermiştir. Azerilere kalabalık oldukları için bodrum ve giriş katlarını kiraya veren ev sahipleri, bu katlar için Azerilerden

piyasa değerinin üzerinde kira almaktadırlar. Görüşmelerimiz sırasında, sadece Bulgaristan göçmeni ev sahibi olan Azerbaycanlı göçmenlerin ev sahiplerinden çok memnun oldukları kayıt edilmiştir. Daha önce Bulgaristan’dan göçmüş bu kişilerin kendilerine çok iyi davrandığını, ‘Önceden biz de çok zorluk çektik. Hiçbir şeyimiz yoktu’ dediklerine rastladık. Bir kadın Bulgar göçmeni ev sahibinin kendisine çok iyi davrandığını ve bir tek onunla iletişimi olduğunu belirtiyor.

[Ev sahibimiz] *Bulgaristan’dan gelmişler... Başka komşu bilmirem. Her gün işe giderem, Pazar günü evde. Onda da o kadar işimiz olur. Başka bir Azeri’ye kocam gitmez zaten sevmeyi.. Gitmirik...*

Ev sahibimiz çok iyi. Bulgar. Elektriğimiz suyumuzu öder bazen para olmayınca.

Ev sahipleri dışında Azerilerin çevrelerindeki insanlarla pek ilişkisi olmadığı gibi zaten komşuluk ilişkisi kurabilmek için evde kalmaya pek zamanları yoktur. İlişkileri daha çok kendileri gibi Azerbaycanlı göçmenlerle olmaktadır.

Tanımadığım için bunları ben getirttim yalnız kalmayalım diye [kız kardeşinden bahsediyor]. Azerilerle tanışam. Türklerin evine gitmeye kocam izin vermiyor. O kadar adam tanımıyorum ben.

Azeri diyince her insan ayrı ayrı olur. Diyorum Azeriyim. Diyorlar yok sen Azeri’ye benzemiyorsun. Konfeksiyonda değişik değişik insanlar olur. Değişik bakırlar. Sıkılırım. Biz orada (Azerbaycan) çalışmadık. Tanımadığımız insanlar karşında çalışırık. Benim zoruma gidir.

Azerbaycanlı göçmenler etraflarında nasıl algılandıkları sorulunca, etraflarındaki Türklerin önceden onları pek bilmediklerini ama zamanla sayıları arttıkça insanların dikkatlerini çekmeye başladıklarını ifade etmektedirler. Zeynep adında göçmen bir kadın ‘sen Azerisin’ dediklerinde kendini çok kötü hissettiğini ve aslında bu ibareyi bir aşağılama olarak algıladığını belirtmiştir. Türk toplumunda Azerbaycanlı imajının pek iyi olmadığını verdikleri şu örnekle göstermişlerdir. Televizyon kanallarının birinde gösterilen Cennet Mahallesi adlı dizide durmadan çekirdek yiyen ve yediklerinin kabuklarını ortalığa atan bir Roman kadın karakter vardır. Bu karakter bir gün kendisine çekirdek kabuklarını ortalığa atma dendiğinde, ‘Bir Azeri buluruz temizler’ demiştir. Kendilerinin temizlikçi olarak görülmesinden büyük bir rahatsızlık duyan göçmenler, Türk toplumunda kendilerine karşı takınılan bu tutumdan memnun değildirler. Bu memnuniyetsizliği ise Azerbaycan’da Türklerin nasıl el üstünde tutulduğunu ve yaptıkları işlerde hep Azerilerden daha fazla para ödendiğini örnekleyerek dile getirmişlerdir. ‘Biz çok misafirperverik’ diyerek, biz size asla sizin bize davrandığınız gibi davranmayız demişlerdir.

Türkiye dediğimde Türk kardeşimiz diyorduk. Biz düşünmüyorduk Türkiye’de hamal olarak çalışacağız. En kötü gözlerle bakılacağız. Öyle düşünmirdik. Ben tanker şoförüydüm. Bir Türk geldi. Dedi herkes ben misafir edecem. Ama o dedi bana mazot verin. İki ton mazot verdim. Biz düşünmüyorduk bura gelince hamal olarak çalışacağız.

Göçmenler sosyal çevrelerinde bazı şiddet içeren olaylarla da karşılaşmaktadırlar. Bu gibi durumları genelde geçiştirmeye ve olaya polisi karıştırmamak için örtbas etmeye çalışmaktadırlar. Örneğin, evine hırsız giren ve birikmiş parasını çaldıran bir kadın, hırsızın kim olduğunu bildiği halde bu konuda bir şey yapamamıştır. Parasını çalan kişiyi polise bildirip, birikimini geri alma yoluna gidememiştir. Bir diğer olayda, mahallede çocukları diğer çocuklardan dayak yediğinde kavgaya dahil olan Azeri kadın tarafından yaşanmış ve komşularından ‘sizi polise bildiririz’ buradan attırırız uyarısı ile karşılaşmıştır. Yasal durumlarından dolayı polisi korunmalarına yardım eden değil kendileri için tehdit oluşturan bir unsur olarak görmektedirler.

Sonuç

İstanbul’da yaşayan Azeri göçmenler, Türkiye toplumunda yaşamlarını kadınların ve çocukların konfeksiyon atölyelerinde çalışmaları ile devam ettirmekte ve bu emek arzı sayesinde Türkiye’nin en önemli sektörlerinden birinin küresel bir ihracat şampiyonu olmasına katkıda bulunmaktadır. Fakat bu katkı Azeri göçmen kadın ve çocukların sosyal olarak dışlanmaları ile sağlanmakta, Azeri olmak konfeksiyon atölyeleri için yarı fiyatına çalışmak, bazen ücretlerin ödenmemesi ve bazen de fiziksel ve sözlü şiddete maruz kalmak anlamına gelmektedir.

Azerbaycanlı erkeklerin kadınlara göre daha düzensiz işlerde çalışıyor olması, bazı ailelerde erkeklerin evde kalmalarına neden olmaktadır. Bu aileler için erkeklerin evde oturması kadınların ise çalışıyor olması çok radikal bir değişikliktir, çünkü görüşme yaptığımız kadınların çoğu İstanbul’a gelmeden önce ev dışında bir iş yapmamış, kocalarının gelirleri ile geçinmişlerdir. Bu radikal değişim, evdeki toplumsal cinsiyet rollerini görünürde pek etkilememiş olsa bile, uzun vadede kadınların ev içinde güç kazanmalarına yol açacağı beklenebilir. Görüştüğümüz bir kadın, ‘kendimi hiç bu kadar güçlü hissetmemiştim’ diye değişimi anlatmıştır.

Kadınların üstlendikleri geçim sorumlulukları ve şiddetli sosyo-kültürel değişim karşısında ne hissettiklerini en çok ‘çok yorulduk’ cümlesi özetlemektedir. İstanbul’da hayatın giderek zorlaştığını, kiraların pahalandığını, giderlerin arttığını ve aradıklarında artık daha zor iş bulduklarını belirtmektedirler. Bir kadın duygularını ‘en nefret ettiğim şey, yeni iş bulmak’ olarak ifade etmektedir. Yeni bir iş aramanın yarattığı gerilim ve güvensizlik

hissi, kadınların ve ailelerinin üzerinde korkunç bir baskı yaratmaktadır. Göç süreci kadınları işgücü piyasasına eklemleyerek onlara yeni roller ve sorumluluklar yüklemiştir. Ev içindeki rolleri değişirken, bu süreç onları işgücü piyasasındaki risklere açık hale getirmiştir.

Azerbaycanlı ailelerin İstanbul’da yaşadıkları göç deneyimi ve sosyal dışlanma sadece göç eden yetişkinleri değil yeni yetişen kuşağı da etkilemektedir. Eğitim ve sağlık hizmetlerinden dışlanma bu olanaklara daha çok muhtaç çocukların gelecekte yine yoksulluk ve sosyal dışlanma ile karşı karşıya kalma riskini arttırmaktadır. İşte bu noktada Türkiye’nin artık emek göçü alan bir ülke olarak, bu sorunları hafifletici tedbirler alması gerekmektedir. Bu sorun, hem göçmenlerin statüsü değiştirilerek (oturma ve çalışma izni verilmesi gibi), hem de eğitim ve sağlık hizmetlerinin daha kapsayıcı hale getirilerek çözümlenebilir.

Göçmenlerin sosyal çevrelerinden dışlanması ise onların daha çok Azeri olarak algılanması üzerinden kurgulanmaktadır. ‘Yabancı öteki’ gibi bir dışlanma olmasa bile, ‘bize ait öteki’ kategorisinden görülmektedir. Yerli halkın Azerileri bu şekilde değerlendirmesinde en önemli etken, Azerilerin birlikte yaşadıkları toplulukta diğer insanlardan farklı görülmemeleri, aynı dil ve din birliği içinde olmalarıdır. Göçmenlik statülerinde sağlanacak bir iyileşmenin, Azeri göçmenlerin toplumsal algılarını da köklü olarak değiştireceği, bu kişileri İstanbul toplumunun en kıyısında duran gruba olmaktan çıkarıp toplumsal mozaığın bir parçası haline getireceği açıktır.

Kaynakça

- Castles, S. and M. J. Miller (1998), *The Age of Migration* (London: Macmillan).
- De Haan, A and S. Maxwell (1998), “Poverty and Social Exclusion in North and South”, *IDS Bulletin*, 29(1).
- Erder, S. (2007), “Yabancılaşma” Kurgulanan Ülkenin “Yabancıları”, F. Aylan Arı Der. *Türkiye’de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri* (İstanbul: Derin Yayınları).
- Erder, S. ve S. Kaşka (2003), *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey* (Ankara: IOM).
- IOM, (2001), *Away From Azerbaijan, Destination Europe: Study of Migration Motives, Routes and Methods* (Geneva: IOM).
- İçduygu, Ahmet (2010), ‘Türkiye’de Uluslararası Göçün Siyasal Arka planı: Küreselleşen Dünyada Ulus-Devlet İnşa Etmek ve Korumak’, Barbara Pusch ve Tomas Wilkoszewski (der), *Türkiye’ye Uluslararası Göç: Toplumsal Koşullar- Bireysel Yaşamlar* (İstanbul: Kitap Yayınevi).
- İçduygu, A. (2004), *Türkiye’de Kaçak Göç* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını).

- Jordan, B. ve F. Düvel (2002), *Irregular Migration: The Dilemmas of Transnational Mobility* (Edwards Elgar, Cheltenham ve Northampton).
- Kaşka, S. (2005), “Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye’deki Göçmen Kadınlar”, *Tes-İş Sendikası Dergisi*: 49-54.
- Kofman, Eleonore ve Diğerleri (2000), *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare and Politics* (London and New York: Routledge).
- Levitas, R. (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour* (Basingstoke, Macmillan).
- Lister, R. (2004), *Poverty: Key Concepts* (Cambridge :Polity).
- Lordoğlu, K. (2005), “Türkiye’de Yabancıların Kaçak Çalışması ve bu Çalışmaya İlişkin bir Araştırma”, *Toplum ve Bilim*, 102: 103-127.
- Picum (2007), “Access to Health Care for Undocumented Migrants in Europe”, *The Report of Platform for International Cooperation on Undocumented Migrants* (Belgium).
- Sassen, S. (1996), *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization* (New York: Columbia University Press).
- Sen, A. (2000), *Social Exclusion* (Manila: Asian Development Bank).
- Soysal, Y. (1994), *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe* (Chicago: University of Chicago Press).
- Toksöz, G. (2006), *Uluslararası Emek Göçü* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- United Nations (2004), *World Economic and Social Survey: International Migration* (UN).
- Yıldız, G. B., (2007), “Foreign Workers in Turkey, Their Rights and Obligations Regulated in Turkish Labour Law” *European Journal of Migration and Law*, 9: 207-227.
- Yüseker, D. (2003), *Laleli-Moskava Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri* (İstanbul: İletişim Yayınları).